प्रथमः पाठः

वनराजिसम्पदः।

पाठप्रवेशः

वन्यजीविवाराचरणं कदा भवति? तस्मिन् समये भवन्तः किं किं कुर्वन्ति ? प्रतिवर्षं कति वृक्षान् वयं रोपयामः? एतादृशस्य वृक्षरोपणस्य आवश्यकता का? सस्यानां पोषणं पालनं च अस्माकं कर्तव्यम् इति जानीमः खलु। सर्वजीविनां सुस्थितये सस्यानि अत्यन्तापेक्षितानि भवन्ति । सस्यसम्पन्नं काननं तु प्रकृतेः अविभाज्यभागोऽस्ति । कस्यचित् वनस्य वाङ्मयचित्रं पश्यामः।

आमुखम्

प्रकृतिरियं सर्वगुणसम्पन्ना तथा सर्वेषां प्राणिनां समस्तसौभाग्यदायिनी च भवति । तथापि रौद्रमृदुलभावाभ्यां सा सदा अधृष्या अभिगम्या चास्ति। अस्याः विरुद्धमिदं स्वरूपं द्रष्टुं काननमेव गन्तव्यम्। तत्र तमःप्रकाशयोः मिश्रणं तथा मृदुलविह्वलाः रवाः, निम्नोन्नताः भूविभागाः, ह्रस्वोन्नताः वृक्षाः इत्यादीनां वैरुध्यानां मेलनञ्च एकत्रैव द्रष्टुं शक्यते । तद्विषये कवितामेकां पठामः।

घनघोरसुन्दरं बन्धुरं काननं
खगमृगादीनां तु सुखनिशान्तम् ।
नवपल्लवाढ्यं च कुसुमसम्पन्नकं
परितो महीधरं भो:! चकास्ति ।।

वननिर्झरी दरी भ्रमरीभिराकुलात्
मुखरीकृतं चारु सरसीतटम् ।
तरुलताशाखासु नीडजानां तथा
शाखामृगानां च सुखमेलनम् ।।

तरुकोटरान्तरे शुककुलानां, बिले
नकुलस्य शशकस्य विविधस्वनम् ।
नवलताकुञ्जेषु नित्यं वनप्रियैः
कृतमहो! सङ्गीतरससेचनम् ।।

वनशिलातलमेत्य तारापथं वीक्ष्य
मृगकुलाधीशस्य घनगर्जनम् ।
बर्हिणां नर्तनं नवमेघवर्षणं
वनतलं सर्वत्र घोषपूर्णम् ।।

प्रकृतिस्तु मोहनाकारेण भीषणे-
नानन्त्यरूपेण वर्ततेऽत्र ।
वनराजिसम्पदः प्राणिनामिव मर्त्य-
लोकस्य सर्वथा हितकराः स्युः।।

पदच्छेदः

परितो महीधरम्	-	परितः + महीधरम्।
भ्रमरीभिराकुलात्	-	भ्रमरीभिः + आकुलात्।
प्रकृतिस्तु	-	प्रकृतिः + तु।
भीषणेनानन्त्यरूपेण	-	भीषणेन + आनन्त्यरूपेण।
वर्ततेऽत्र	-	वर्तते + अत्र।

विग्रहः

घनघोरसुन्दरम्	-	घनं च घोरं च सुन्दरं च।
खगमृगादीनाम्	-	खगाः च मृगाः च खगमृगाः। ते आदयः। तेषाम्।
सुखनिशान्तम्	-	सुखं च तत् निशान्तं च।
नवपल्लवाढ्यम्	-	नवं च तत् पल्लवं च, तैः आढ्यम्।
कुसुमसम्पन्नकम्	-	कुसुमैः सम्पन्नं कुसुमसम्पन्नम्, तदेव कुसुमसम्पन्नकम्।
वननिर्झरी	-	वनात् आगता निर्झरी।
सरसीतटम्	-	सरस्याः तटम्।
तरुलताशाखासु	-	तरवः च लताः च तरुलताः, तासां शाखा, तासु।
तरुकोटरान्तरे	-	तरूणां कोटराः तरुकोटराः, तेषाम् अन्तरे।
मृगकुलाधीशस्य	-	मृगानां कुलं मृगकुलम्,तस्य अधीशः मृगकुलाधीशः , तस्य।
घनगर्जनम्	-	घनं च तत् गर्जनं च।
वनराजिसम्पदः	-	वनानां राजिः वनराजिः, सा एव सम्पत् ताः।

कोशः

काननम्	-	अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्।
निशान्तम्	-	निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्।
महीधरः	-	महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः। अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः॥
शाखामृगः	-	कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः मर्कटो वानरःकीशो।
दरी	-	दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा।
वनप्रियः	-	वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः इत्यपि।
बर्ही	-	मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्। शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि।

पठनप्रवर्तनानि

बालकवितां ताललयानुसारम् आलपतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

उचिततालेन आलपनीयम्।
कवितायाः आशयं ज्ञात्वा भावानुसारम् आलपनीयम्।
पदानाम् उच्चारणं स्फुटतया करणीयम्।

कवितां पठित्वा आशयं लिखतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

सम्पूर्णमाशयं ज्ञात्वा लेखनीयम्।
भाषाप्रयोगे उचितवाक्यघटना स्वीकरणीया।
उपन्यासस्य शैली अनुवर्तनीया।

आशयानुसारं कवितापङ्क्तिं चित्वा लिखतु।

आशयः

क) पर्वतं परितः वनानि सन्ति।

ख) कोकिलाः वल्लीनिकुञ्जेषु मधुरं गायन्ति।

ग) आकाशं वीक्ष्य सिंहः उच्चैः गर्जति।

घ) वनसम्पदः सर्वेषां प्राणिनाम् अत्यन्तमुपकारप्रदाः भवन्ति।

ङ) सस्यानां शाखासु खगाः वानराः च सम्मिलन्ति।

श्रद्धेयौ अंशौ

दत्तस्य आशयस्य समुचिता पङ्क्तिः स्वीकरणीया।
कवितापङ्क्तिः पूर्णतया लेखनीया।

प्रयोगविशेषं ज्ञात्वा उदाहरणानुसारं वाक्यानि लिखतु।

उदा - अध्यापकस्य परितः छात्राः तिष्ठन्ति।

अध्यापकं परितः छात्राः तिष्ठन्ति।

क) वृक्षस्य परितः तृणानि रुहन्ति।

ख) सूर्यस्य परितः प्रभावलयं चकास्ति।

ग) पर्वतस्य परितः वनानि सन्ति।

घ) गजस्य परितः जनाः तिष्ठन्ति।

श्रद्धेयौ अंशौ

आशयावबोधः।

उचितविभक्तिप्रयोगः।

वनसंरक्षणम् इति विषये चर्चां चालयतु टिप्पणीं च लिखतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

चर्चायां सर्वे भागभाजः भवन्तु।

चर्चासूचकाः स्वीकरणीयाः।

आशयस्य क्रमानुगतम् अवतरणम् ।

चर्चायाः क्रोडीकरणम् ।

पाठस्य आशयं स्वीकृत्य लघुचित्रनिर्माणं करोतु । (ऐ.सि.टि)

श्रद्धेयाः अंशाः

पाठभागस्य आशयं स्वांशीकृत्य चित्रं निर्मातव्यम् ।

चित्राणि विवरणात्मकानि स्युः।

भावनानुसारं चित्राणि करणीयानि ।

समानाशययुक्तानां कवितानां समाहरणं करोतु ।

श्रद्धेयौ अंशौ

कवितायाः आशयः सम्यक् अवगन्तव्यः ।

आशयानुसारं कविताः चयनीयाः।

क्रियापदपरिचयः

चकास्ति	-	चकासृ दीप्तौ	परस्मैपदी	लट् प्र.पु. ए.व।
		चकास्ति - चकास्तः - चकासति ।		
स्युः	-	अस भुवि	परस्मैपदी	वि. लिङ् प्र.पु. ब.व।
		स्यात् - स्याताम् - स्युः ।		
वर्तते	-	वृतु वर्तने	आत्मनेपदी	लट् प्र.पु.ए.व ।
		वर्तते - वर्तेते - वर्तन्ते ।		

अधिकवाचनांशः

अन्वयः

घनघोरसुन्दरं .... चकास्ति ।।

घनघोरसुन्दरं बन्धुरं खगमृगादीनां तु सुखनिशान्तं नवपल्लवाढ्यं कुसुमसम्पन्नकं च काननं महीधरं परितः भोः चकास्ति ।

वननिर्झरी .... सुखमेलनम् ।।

वननिर्झरी, दरी, आकुलात् भ्रमरीभिः मुखरितं चारु सरसीतटम्, तथा तरुलताशाखासु नीडजानां शाखामृगानां च सुखमेलनम् अत्र दृश्यते ।

तरुकोटरान्तरे .... सङ्गीतरसकल्पनम् ।।

तरुकोटरान्तरे शुककुलानाम्, बिले नकुलस्य शशकस्य च विविधस्वनम्, नवलताकुञ्जेषु वनप्रियैः नित्यं कृतं सङ्गीतरससेचनं च वर्तते ।

वनशिलातलमेत्य .... घोषपूर्णम् ।।

वनशिलातलम् एत्य तारापथं वीक्ष्य मृगकुलाधीशस्य घनगर्जनं, बर्हिणां नर्तनं, नवमेघवर्षणं, च अत्र भवन्ति । एवं वनतलं सर्वत्र घोषपूर्णं भवति ।

प्रकृतिस्तु .... हितकराः स्युः।।

प्रकृतिः तु मोहनाकारेण भीषणेन आनन्त्यरूपेण अत्र वर्तते । एताः वनराजिसम्पदः प्राणिनाम् इव मर्त्यलोकस्यापि सर्वथा हितकराः स्युः।

ल्यबन्तरूपाणि

एत्य - आङ् उपसर्गपूर्वकस्य इण् गतौ धातोः रूपम् । (क्त्वान्तम्- इत्वा)

वीक्ष्य - वि उपसर्गपूर्वकस्य ईक्ष्-दर्शने धातोः रूपम् । (क्त्वान्तम् - ईक्षित्वा)

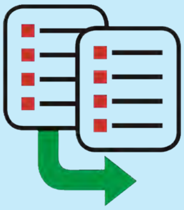

भवतां विद्यालये जैववैविध्यारामे कानि कानि जीवजालानि भवन्ति? तेषां परिपालनाय किं करणीयम्? वातावरणस्य परिणामः तानि कथं बाधते ? चर्चां नयतु ।